

Հայ Ժողովրդական կուսակցության ձևավորումը

Մարգարյան Ս.Թ.

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ (Հայաստան, Երևան)
sargsyansuren@yandex.ru

Վճռորոշ բառեր՝ Հայաստանի առաջին Հանրապետություն, Հայ Ժողովրդական կուսակցություն, անկախություն, կուսակցություն, ընդդիմություն, ծրագիր, կառավարություն, պաշտոնաթերթ, խորհրդարան:

Формирование Армянской народной партии

Саргсян С.Т.

Институт истории НАН РА (Армения, Ереван)
sargsyansuren@yandex.ru

Резюме: Армянская народная партия (АНП) основана 11 апреля 1917 года в Тифлисе, которая по своему политическому влиянию стала второй после Армянской революционной партии дашнакцутюн в Первой армянской республике.

Партия созвала два съезда: первый – 24-28 сентября 1917 г. в Тифлисе; второй – в сентябре 1919 г. в Ереване. На этих съездах были разработаны и приняты две программы партии, были отрегулированы взаимоотношения между центром и филиалами и решены другие организационные вопросы.

Программа состояла из разделов “Общегосударственных” и “Национальных” задач и 75 статей. Программа декларировала, что АНП является общенациональной и надклассовой партией, сторонницей постепенных реформ. После советизации Армении партия покинула Армению, а позднее слилась с Либерально-демократической партией (Партия Рамкавар-Азатакан).

Ключевые слова: Первая армянская республика, Армянская народная партия, независимость, партия, оппозиция, программа, правительство, официальный орган, парламент.

Formation of the Armenian People's Party

Sargsyan S.T.

Institute of History of NAS of RA (Armenia, Yerevan)
sargsyansuren@yandex.ru

Abstract: The Armenian People's Party (ANP) was founded on April 11, 1917 in Tiflis, which by its political influence became the second after the Armenian Revolutionary Party in Dashnaksutyun in the First Armenian Republic.

The party convened two congresses: the first on September 24-28, 1917 in Tiflis; the second - in September 1919 in Yerevan. At these congresses, two party programs were developed and adopted, relations between the center and branches were adjusted, and other organizational issues were resolved.

The program consisted of sections "General State" and "National" tasks and 75 articles. The program declared that the ANP is a national and supraclass party, a supporter of gradual reforms. After Sovietization of Armenia, the party left Armenia, and after the merger it merged with the Liberal Democratic Party (Ramkavar-Azatakan Party).

Keywords: First Armenian Republic, Armenian People's Party, independence, party, opposition, program, government, official body, parliament.

Խորհրդային Հայաստանում Հայաստանի առաջին հանրապետությունը (այսուհետև՝ ՀԱՀ) հայտարարվել էր «դաշնակցական» և բոլոր հնարավոր միջոցներով պայքար էր ծավալվել նրա պատմությունը վատաբանելու և որևէ դրական իրողություն բացառելու ուղղությամբ: Կոմկուսին սպասարկող պատմագիտության կողմից դա արվում էր, որպեսզի գաղափարական հակառակորդը (տվյալ դեպքում Հայ Յեղափոխական Դաշնակցությունը), ավելի ուժեղ և «վտանգավոր» ներկայացվեր, հետևաբար իրենց կատարած գործն էլ՝ կա-

րևոր ու արժանի ամենայն գնահատանքի և բարձր վարձատրության:

1918-1920 թթ. պատմությանն էլ Սփյուռքում անդրադառնում էին այն դեպքերում, երբ սրվում էին միջկուսակցական տարաձայնությունները երեք ավանդական կուսակցությունների միջև: Ուստի՝ նման գրվածքներում հիմնականում գերակա էր սուբյեկտիվիզմը և կուսակցական գծին հավատարիմ մնալու ձգտումը: Այդ գործընթացը շարունակվեց 70 տարի:

Նկատելի է նաև, որ 1991 թ. վերանկախացումից հետո 1918-1920 թթ. պատմությունը

ավելորդ գունագարդվում է, իսկ շատ գործիչներ արժանանում են լուսապսակի: Միննույն ժամանակ Հայաստանի նոր իշխանավորների կողմից անհիմն հարձակումների են ենթարկվում խորհրդային պատմագրության ներկայացուցիչները: Այնինչ, հարկավոր է մերժել կուսակցականությունը և ամեն ինչ լուսաբանել ճշմարիտ և անաչառ դիրքերից:

Հայտնի է որ 20-րդ դարասկզբի հայ իրականության մեջ, անկախ մոդայիկ տեսություններից տուրք տալուց, կուսակցությունների մեծ մասը լծված էր Հայկական հարցի սայլին, իսկ սոցիալ-քաղաքական խնդիրներին վերաբերում էր որպես հեռավոր ու մշուշապատ տեսիլքի¹: Այնինչ այդ տարիներին գործած կուսակցությունների գործունեությունը գնահատելու չափանիշը պետք է լինի նրանց ազգաշահությանը և պետականության պաշտպանությանը նրանց նվիրվածությունը:

ՀԱՀ գոյության 2 ու կես տարիներին իշխող ՀՅԴ-ից բացի մյուս բոլոր կուսակցությունները (Սոցիալ-դեմոկրատները՝ այսուհետև սոցդեմ, Սոցիալիստ հեղափոխականները՝ Էսեռներ և Հայ Ժողովրդական կուսակցությունը՝ ՀԺԿ) հիմնականում եղել են քաղաքական ընդդիմություն: Հանրապետության ձևավորման շրջանում դուրս մնալով Կառավարությունից և մասնակցելով Խորհրդարանի աշխատանքներին նրանք մեծ ի մասամբ հանդես էին բերում զուսպ և հանդուրժողական կեցվածք. «Մենք որ ապրում էինք անասելի պայմաններում, գրում է Էսեռների տեսաբաններից Ա. Խոնդկարյանը,՝ որով և շատ անելի առիթ ունեինք ջղայնոտ ու կուսական լինելու, շատ

հարցեր լուծում էինք համերաշխությամբ»²: Դրան նպաստում էր այն, որ բոլոր քաղաքական ուժերի գործունեության ազդում էր հայ ժողովրդին սպառնացող արտաքին վտանգի ու նորակազմ հանրապետության առջև ծառայած մտայլ հեռանկարների գիտակցումը:

Ֆինանսա-տնտեսական և կադրային ամենամեծ ռեսուրսների տիրապետող ՀԺԿ-ի վերաբերյալ նյութերը շատ քիչ են, հուշագրություններ էլ չկան³: Նյութի այդ սակավությունն ու խորհրդային շրջանում տիրող միակուսակցական համակարգն էլ «նպաստել են» և ՀԺԿ-ի պատմությունը դուրս է մնացել ուսումնասիրողների ուշադրությունից: Միակ բացառությունը Դավիթ Խեչումյանի մի քանի հրապարակումներն են⁴: Չնայած դրան, 1918-1920 թթ. պատմությանն անդրադարձած խորհրդային ու հետխորհրդային ուսումնասիրողներից ոմանք այս կամ այն չափով խոսել են ՀԺԿ-ի մասին: Մասնավորապես Ռ. Հովհաննիսյանը⁵, Լ. Խուրշուդյանն ու Կ. Խուրավերդյանը⁶, Ա. Հակոբյանը⁷, Վ. Մելիքյանը⁸, Հ. Վարդիվառ-

¹ Թեկուզ այն հանգամանքը, որ գրեթե բոլոր հայ կուսակցությունների ակունքներում ունեւոր դասին պատկանող կամ նրա ծոցից դուրս եկած մտավորականությունն էր, արդեն իսկ մեր ասածի խոսուն վկայություն է: Ակնհայտ իրողություն է նաև այն, որ չնայած նրանց ծրագրերի գունագեղ «սոցիալիստական» հանդերձանքին, Արմենականների հետ հանչակյաններն էլ, դաշնակցականներն էլ առանց դասի ու դասակարգի խտրականության իրենց շարքերն էին ընդունում բոլոր այն հայրողիներին, ովքեր պատրաստ էին պայքարել Հայաստանի ու հայ ժողովրդի ազատության համար, իսկ դասակարգային ներհակություններին ու առավել ևս դասակարգային պայքարին բացի զուտ տեսական, հաճախ իրականությունից կտրված թերթային հրապարակում-բանավեճերից փաստորեն ուշադրություն չէին էլ դարձնում:

² Տե՛ս **Խոնդկարյան Ա.**, Օպոզիցիան հանրապետական Հայաստանում, <<Վեմ>>, Փարիզ, 1934, N 4, էջ 78:

³ Լավ է, որ գոնե իրենց հուշերում ՀԺԿ-ին երբեմն անդրադարձել են **Ս. Վրացյանը** («Հայաստանի Հանրապետություն», Փարիզ, 1928), **Ա. Խատիսյանը** («Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը», Պեյրոթ, 1968), **Ա. Ահարոնյանը** («Մարդարապատից մինչև Սևր և Լոզան, Քաղաքական օրագիր, 1919-1927»), Եր., 2001, **Ա. Դարբինյանը** («Հայ ազատագրական շարժման օրերէն», Եր., 2003), **Ա. Խոնդկարյանը** («Օպոզիցիան հանրապետական Հայաստանում», «Վեմ», 1933, Ա, էջ 63-82, Բ, էջ 68-79, 1934, Գ, էջ 76-98, Ե, էջ 43-46):

⁴ Տե՛ս **Խեչումյան Դ.**, Հայ Ժողովրդական կուսակցության գաղափարախոսության և գործունեության հակաժողովրդական էությունը, ԼՀԳ, Եր., 1984, թիվ 2: Տե՛ս նաև **Хечумян Д.**, Критический анализ идеологии и политики Армянской народной партии /1917-1921гг./, (ատենախոսության սեղմագիր) Ереван, 1987.

⁵ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետություն (4 հատոր, The Republic of Armenia, հատոր 1 (1971) և հատոր II (1982), հատորներ III և IV (1996) U.C. Press):

⁶ Տե՛ս **Хуршудян Л., Худавердян К.** Армянские политические партии. Некоторые вопросы истории и идеологии, «Непролетарские партии и организации национальных районов России в Октябрьской революции и гражданской войне», Калинин, 1980, с.102.

⁷ Տե՛ս **Հակոբյան Ա.**, Հայ ժողովրդական կուսակցության գաղափարախոսությունը, ծրագիրը և մարտավարությունը, ԼՀԳ, N 2(106), 2002, էջ 106-111, նույնի Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները (1918-1920 թթ.), Եր., 2005, նույնի Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ., Եր., 2018:

⁸ Տե՛ս **Մելիքյան Վ.**, 1917 փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը, Եր., 1997:

յանը⁹, Գ. Ավագյանը¹⁰, Վ. Բաբաջանյանը¹¹, Վ. Վիրաբյանը¹² և ուրիշներ: Կուսակցության պատմության վերաբերյալ զգալի նյութեր կան նաև Հայաստանի Ազգային արխիվի (ՀԱԱ), Եղիշե Չարենցի անվան Գրականության և արվեստի թանգարանի (ԳԱԹ) ֆոնդերում¹³, տպագրված փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուներում¹⁴ և մամուլում¹⁵:

«Մշակ» թերթի շուրջ համախմբված ազատական մտավորականներն էին Կուսակցության գաղափարական նախորդները, որոնք էլ ՀԺ կուսակցության նախապատմությունն էլ հասցնում էին մինչև XIX դ. 70-80-ական թվականները: ՀԺ կուսակցությունը պաշտպանում էր հայ ազատական-ժողովրդավարական շրջանակների շահերը և արևմտահայ ռավավարների շահերի արտահայտիչ ՀՄՌԿ-ի հետ գտնվում էր սերտ, բարեկամական հարաբերությունների մեջ:

Պատմագիտության մեջ հաճախ ՀԺԿ-ին նույնացրել են կայսրության հպատակ ազգե-

րին սուկ ազգային-մշակութային ինքնավարություն խոստացող ռուսական Կադետների (Սահմանադրական դեմոկրատներ) կուսակցության հետ: Սակայն ՀԺԿ-ն ուներ ընդգծված ազգային նկարագիր, իսկ կադետներն առանձնապես մեծ կարևորություն չէին տալիս ազգային հարցին:

Արևելահայ քաղաքական կյանքի կենտրոն Թիֆլիսում «Մշակ» թերթի շուրջ համախմբված հենց այս մտավորականության ջանքերով էլ (նախաձեռնող խումբը Հ. Առաքելյան, Մ. Պապաջանյան, Ս. Հարությունյան, Լ. Ղուլյան, Գ. Մելիք-Ղարազյոզյան և ուրիշներ) 1917 թ. ապրիլի 11-ին հիմնադրվեց Հայ Ժողովրդական կուսակցությունը: Հրապարակվեց հռչակագիր, որը փաստորեն ուներ ծրագրային բովանդակություն¹⁶: ՀԺԿ-ի որևէ խորհրդանիշ գտնելու ուղղությամբ մեր ջանքերն անարդյունք եղան: Ամենայն հավանականությամբ կուսակցությունը զինանշան, դրոշ կամ մեկ այլ խորհրդանիշ չի հասցրել ստեղծել: Նորաստեղծ կուսակցությանն անդամագրվեցին մտավորականներ, ֆաբիկատերեր, առևտրականներ, վաճառականներ, մանր ու միջին քաղաքային և գյուղական խավերի ներկայացուցիչներ¹⁷: ՀԺԿ-ն ողջունեց ռուսական Փետրվարյան հեղափոխությունը և իր լիակատար համակրանքն ու աջակցությունը հայտնեց Ժամանակավոր կառավարությանը:

Կուսակցությունը գումարել է երկու համագումար՝ 1-ինը 1917 թ. սեպտեմբերի 24-28-ը Թիֆլիսում և 2-դը՝ 1919 թ. սեպտեմբերին Երևանում: Դրանցում մշակվել և ընդունվել են կուսակցության երկու ծրագրերը, կանոնակարգվել են կենտրոնի և մասնաճյուղերի միջև փոխհարաբերությունները և այլ կազմակերպական հարցեր:

ՀԺԿ-ի առաջին ծրագիրը հավաստեց, որ շատ կարճ ժամանակում կուսակցությունը սահմանազատվելով ռուսական կադետներից և ապրելով հետագա քաղաքական բարեշրջում, լիովին կանգնել է ազգային հողի վրա¹⁸: Համագումարն ընտրեց 23 անդամից բաղկա-

⁹ Տե՛ս Վարդիվառեան Հ., Մեծ երազի ճամբուն ուղեվորները եվ համապարփակ պատմություն Ռամկավար ազատական կուսակցության, հատ. Ա, Արմենական կազմակերպություն, Հայ Ժողովրդական կազմակերպություն, Նիւ Ճըրզի, 2015, էջ 315-391:

¹⁰ Տե՛ս Ավագյան Գ., Միքայել Պապաջանյանի հասարակական-քաղաքական գործունեությունը, ատենախոսության սեղմագիր, Եր., 2009:

¹¹ Տե՛ս «Միջկուսակցական հարաբերությունները Հայաստանի Հանրապետությունում 1918 - 1920 թթ.», Եր., 2017:

¹² Տե՛ս Վիրաբյան Վ., Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-20 թթ. կառավարության ռազմաքաղաքական գործունեությունը և կուսակցությունները (Հայոց քաղաքական պատմության էջերից), Եր., 1999:

¹³ Տե՛ս ՀԱԱ ֆ. N N 292, 1022, 4033, Եղիշե Չարենցի անվան Գրականության և արվեստի թանգարանի արխիվ Ա. Չոպանյանի, Հ. Թումանյանի, Շիրվանզադեի, Մ. Աբեղյանի, Թ. Ազատյանի ֆոնդերը և այլն:

¹⁴ Օրինակ՝ «Документы и материалы по Внешней политики Закавказья и Грузии, Тифлис», 1919. Նիւթեր Հ.Յ. Դաշնակցության պատմության համար (այսուհետև՝ Նիւթեր...), խմբ. Հր. Տասնապետեանի, հրատ. Հ. Յ. Դաշնակցության, Պեյրութ, Ա, հատ., 1984, Բ. հատ., 1985, Գ. հատ., 1976, Դ. հատ., 1982, Նիւթեր..., խմբ. Եր. Փամպուրեանի, հրատ. Հ. Յ. Դաշնակցության, Պեյրութ, Ե. 2007, Զ. հատ., 2010, Է. հատ., 2010, Ը. հատ., 2011, Թ. հատ., 2012 և այլն:

¹⁵ Շահեկան են հատկապես ՀԺԿ պաշտոնաթերթեր «Ժողովուրդ», «Ժողովրդի ձայն», ինչպես նաև «Վան-Տոպ», «Հայաստան», «Մշակ», «Հորիզոն», «Կառավարության լրաբեր», «Հովիտ», «Վեմ», «Тифлиский листок», «Кавказское слово» պարբերականները:

¹⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1021, գ. 7, ց. 11, թ. 1-2, ֆ. 1022, ց. 7, գ. 96, թ. 26, Մշակ, 7. IV.1917:

¹⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 562, «Մշակ», 14 սեպտեմբերի 1917, «Ժողովրդի ձայն», 29 հունիսի, 1919:

¹⁸ Տե՛ս Հակոբյան Ա., Հայ Ժողովրդական կուսակցության գաղափարախոսությունը, ծրագիրը և մարտավարությունը, ԼՀԳ, N 2 (106), էջ 108:

ցած Կենտրոնական կոմիտեի և Կենտրոնական բյուրոյի: Կենտրոնական բյուրոյի նախագահ ընտրվեց Ռուսաստանի 4-րդ պետական դոմայի և Անդրկուկասյան հատուկ կոմիտեի անդամ Միքայել Պապաջանյանը¹⁹: Փոխնախագահներ ընտրվեցին Համբարձում Առաքելյանը, Իսահակ Ամիրյանը և հայտնի բժիշկ Կարապետ Ստեփանյանը²⁰:

Կուսակցության առաջին համագումարում ընդունվեց 1917 թ. ապրիլի 11-ին հրապարակված հռչակագրի հիման վրա վերամշակված սեպտեմբերի 27-ին վավերացված կուսակցության անդրանիկ ծրագիրը և կանոնադրությունը²¹:

Ծրագիրը բաղկացած էր երկու՝ Ընդհանուր պետական և Ազգային հարցեր բաժիններից և 75 հոդվածներից: Առաջին բաժինը ութ, իսկ երկրորդը՝ երկու ենթաբաժիններից էր կազմված: Առաջին հոդվածում հայտարարվում էր, որ ՀՄԿ-ն համազգային կուսակցություն է և «կարող է ճիշդ բանալ թե՛ Ռուսաստանում և թե՛ նրա սահմաններից դուրս»²²: Ծրագրվում էր երկրում դասային արտոնությունների վերացում և բոլոր քաղաքացիները, առանց սեռի, դավանանքի և «ազգի խտրութեան, հավասար կոռուսային օրենքի առաջ»²³: Հռչակվում էին մամուլի, խղճի, խոսքի, միտինգների, կրթության և այլ դեմոկրատական ազատություններ: Հայտարարվում էր, որ եկեղեցին պետք է անջատ լինի պետությունից, վերացվի գրաքննությունը: Մարդիկ պատասխանատվության կարող էին ենթարկվել բացառապես դատարանների վճիռներով: Մասնավոր սեփականության իրավունքն համարվում էր անձեռնմխելի:

Հայտարարվում էր, որ երկիրը պետք է «լինի դեմոկրատական պարլամենտական հանրապետություն» և «օրենսդրական իշխանությունը պատկանելու է ժողովրդական ներկայացուցչությանը»²⁴: Իսկ վերջիններս ընտրվելու էին ընդհանուր, հավասար, ուղղակի և

զաղտնի ձայնավորությամբ: Հստակ հայտարարվում էր, որ ոչ մի որոշում, կարգադրություն, հրաման, «ինչ անուն էլ որ կրե և ումնից որ բղխե» չի կարող օրենքի ուժ ստանալ առանց ժողովրդական ներկայացուցչության որոշման²⁵: Բոլոր տեսակի հարկերն ու դրանց չափերը պետք է որոշվեն օրենսդրական կարգով: Դատական իշխանությունը պետք է անկախ լինի իշխանության մյուս՝ օրենսդիր և գործադիր թևերից: Բոլորը պետք է հավասար լինեն դատարանի առաջ, իսկ դատական գործընթացները՝ պետք է կազմակերպվեն հրապարակային և ունենային մրցակցային բնույթ: Վերացվում էր մահապատիժը և կիրառվում պայմանական դատապարտությունը: Ծրագրում լուսաբանվում էին կուսակցության մոտեցումներն տնտեսական ոլորտներին, հռչակվում էին ութամյա աշխատանքային օրվա, գործադուլի իրավունքի, կանանց և անչափահասների աշխատանքի պաշտպանության, պետական ապահովագրություն մտցնելու և այլ առաջադիմական պահանջներ: Հայտարարվում էին նախնական դպրոցներում ընդհանուր, ձրի և պարտադիր ուսուցման, դպրոցներում բոլոր այն տեսակի սահմանափակումների, որոնք «հիմնված են սեռի, ծագման և կրօնի վրա»²⁶, վերացման անհրաժեշտության և այլ նորամուծությունների մասին:

Ժողովրդականները արևելահայերի համար նախատեսում էին «օրենսդրական մարմնով ազգային տերիտորիալ ատոնումիա», որի տարածքում պաշտոնական լեզուն պետք է լիներ հայերենը: Իսկ այդ ինքնավարության սահմաններից դուրս գտնվող հայերը պետք է վայելեին «անձնական ազգային-կուլտուրական ատոնումիա»²⁷: Ինչ վերաբերում է Արևմտյան Հայաստանին, ապա ժողովրդականներն այն համարում էին միջազգային հարց, որը հնարավոր էր լուծել որևէ միջազգային վեհաժողովում, իսկ ՀՄԿ-ն պետք է ամեն ինչ աներ, որ «այդ հարցը լուծվի ըստ թիրքահայերի ցանկութեան»²⁸: Միշտ ՀՄԿ-ն դավանել է Հայաստանը և հայ ժողովուրդը

¹⁹ Տե՛ս Ավագյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 35:

²⁰ Տե՛ս նույն տեղում, 13. X. 1917:

²¹ Տե՛ս Ծրագիր Հայ Ժողովրդական կուսակցութեան, վերաքննված Ա. Համագումարում սեպտեմբերի 27-ին, Թիֆլիս, «Էկոնոմիա» տպարան, 1917: Ի դեպ, ծրագիրը համարվում է նաև ՀՄԿ-ի թիվ 1 հրատարակությունը:

²² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 3:

²³ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁴ Տե՛ս Ծրագիր Հայ Ժողովրդական կուսակցության, Թիֆլիս, 1917, էջ 7:

²⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 8:

²⁶ Տե՛ս Ծրագիր Հայ Ժողովրդական կուսակցության, Թիֆլիս, 1917, էջ 15:

²⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 17:

²⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 17:

պետք է ունենան միայն մեկ՝ հայկական կողմ-նորոշում սկզբունքին:

ՀԺԿ-ն ոչ հեղափոխական գործելակերպի, խաղաղ, աստիճանական բարեշրջման, ամուր խորհրդարանական, իրավական, ժողովրդավարական պետության կողմնակից կուսակցություն էր: Ժողովրդականներն ընդունում էին ազգային շահերի գերակայությունը դասակարգայինի նկատմամբ:

Ընդունվեց նաև կուսակցության կանոնադրությունը, որը սահմանում էր. «կուսակցութեան անդամ կարող են լինել այն հայերը, որ ընդունում են կուսակցութեան ծրագիրը, կենթակվեն կուսակցական կարգապահութեան և պարբերաբար վճարքներ են հատուցանում կուսակցութեան գանձարանին»²⁹: Սահմանվում էին կուսակցության բարձրագույն (համագումար) և «ընթացիկ» (կենտրոնական կոմիտե) ղեկավար մարմինների իրավասությունները և դրանց ու տեղական համապատասխան կառույցների միջև եղած իրավունքները:

Կազմակերպական ձևով ՀԺԿ-ն ազգային էր: Կուսակցության անդամ կարող էին լինել միայն հայերը³⁰ և գործունեություն էր ծավալվում բոլոր այն տեղերում, որտեղ հայեր էին բնակվում: Կուսակցությունը հիմնել է մասնաճյուղեր Հայաստանում, Վրաստանում ու Ադրբեջանում, Հյուսիսային Կովկասում, Իրանում և այլուր: 1917 թ. ՀԺԿ 1-ին համագումարի հաշվետվության մեջ հիշատակվում էր, որ հինգ ամսվա ընթացքում հիմնվել է կուսակցության 32 ճյուղ և 10 ենթաճյուղ³¹, իսկ մինչև 1920 թ. վերջը՝ 50-ից ավելի ճյուղեր³²: Իր գոյության ընթացքում ՀԺԿ-ն հրատարակել է «Ժողովուրդ», «Ժողովրդի ձայն», «Ժողովրդական թերթ», «Երկիր», «Նոր կյանք» թերթերը: Կուսակցությանը կից գործում էին ուսանողական, աշակերտական, կանանց ֆրակցիաներ, որոնք հրատարակում էին «Քայլեր» և «Նոր ուղի» թերթերը:

1919 թ. սեպտեմբերին տեղի ունեցավ ՀԺԿ II համագումարը: Երկրում ստեղծված իրավի-

ճակին համահունչ այն ընդունեց նոր ծրագիր: Հիմնականում հավատարիմ մնալով առաջին ծրագրի հիմնադրույթներին, այս ծրագրով Կուսակցությունը ձգտում էր ստեղծել ծովային ելքով «միասնական Հայաստան», որտեղ պետք է հաստատվեր պառլամենտական հանրապետություն, որի պետական պաշտոնական լեզուն պետք է լիներ հայերեն³³: Արտասահմանում գտնվող հայերի համար այս ծրագիրը նույնպես պահանջում էր ազգային մշակութային ինքնավարություն³⁴: ՀԺԿ-ն նախագահական ինստիտուտի անհրաժեշտությունն ընդունելով հանդերձ, առաջնությունը տալիս էր խորհրդարանին:

Հետագա քաղաքական իրադարձությունների արդյունքում Հայաստանում հաստատվեցին խորհրդային կարգեր, որից հետո ՀԺԿ-ն ևս տարագրվեց և շուտով միացավ նորաստեղծ ՌԱԿ-ին:

²⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 18:

³⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 18:

³¹ Տե՛ս «Մշակ», 26. IX. 1917.

³² Տե՛ս **Хуршудян Л. Худавердян К.** Армянские политические партии. Некоторые вопросы истории и идеологии, «Непролетарские партии и организации национальных районов России в Октябрьской революции и гражданской войне», Калинин, 1980, с.102.

³³ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁴ Տե՛ս նույն տեղում: